

doi:[10.29285/actapinteriana.2020.6.35](https://doi.org/10.29285/actapinteriana.2020.6.35)

Ki írta a Kájoni-graduále gregorián hangjegyeit? Egy zenei paleográfiai vizsgálat tanulságai*

Szoliva Gábrriel OFM

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, 1014 Budapest, Tancsics Mihály utca 7.
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzene Tanszék, 1064 Budapest, Vörösmarty utca 35.
gabriel@ofm.hu

Szoliva G. (2020): Ki írta a Kájoni-graduále gregorián hangjegyeit? Egy zenei paleográfiai vizsgálat tanulságai. Who made the musical notation of the Kájoni gradual? Results of a recent paleographical analysis. Acta Pintériana, 6: 35-46.

Abstract: A manuscript gradual of Joannes Kájoni (Kájoni János), written on paper, is kept in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, under the shelf mark K 786. Kájoni, the renowned Franciscan church musician, compiled it for personal use in 1681, when he was the guardian of the convent of Csíksomlyó (now Șumuleu Ciuc, Romania). The most detailed examination of the codex so far was published by Magdolna Forrai in 1972. I was able to identify five hands in the manuscript, not counting Kájoni's own, as, at some stage after 1681, antiphons, metric mass ordinaries and the *Te Deum* were added to the original content. The codex remained in use until the nineteenth century. Its most valuable section is the Franciscan gradual written by Kájoni himself. He notated this part using cursive Hungarian musical notation, and not the standard quadratic neumes used in the order, although, he certainly had quadratic models. He did not complete his work; probably one of his students continued the copying of the gradual from the second part of the Easter Vigil onwards. Unfortunately, he did not reach the end of the church year either, stopping at the fifth Sunday after Trinity. Nevertheless, Kájoni's manuscript is a primary source of the church music of seventeenth-century Csíksomlyó, reflecting the wide musical knowledge and practical liturgical concerns of its major Franciscan scribe.

I. Bevezetés

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (MTA KIK) Kézirattára K 786 jelzet alatt egy papírra írt, 290 × 208 mm lapméretű, vegyes tartalmú, 17-18. századi liturgikus zenei kéziratot őriz. Mivel leghosszabb szakaszát, egy válogatott tételekből álló graduálét Kájoni János (1629/30-1687) ferences egyházzenesz 1681-ből való aláírása ékesíti, a kötet az irodalomban jobbra a *Kájoni-graduále* (a továbbiakban KGr) névvel terjedt el. A mise liturgikus énekeinek változó részét (propriumát)

* A tanulmány elkészítésében nélkülözhetetlen segítséget kaptam Muckenhaupt Erzsébettől, a Csíki Székely Múzeum nyugalmazott muzeológusától, valamint Papp Ágnes zenetörténésztől, Kájoni-kutatótól. A Kájonira vonatkozó széleskörű szakirodalom áttekintésében nyújtott eligazításaiért, az eredeti forrásokhoz való hozzáférésért, valamint értékes szakmai tanácsaikért hálával tartozom. Ugyancsak köszönöm csíksomlyói ferences testvéreimnek a náluk őrzött Kájoni-kéziratok tanulmányozásának lehetőségét, valamint az MTA KIK Kézirattára munkatársainak, hogy a *Kájoni-graduálét* kutathattam, annak fotóit közölhetem. A tanulmány a BTK Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályán futó NKFIH 120 643 számú kutatási pályázat támogatásával készült.

tartalmazó könyvet Kájoni kései utódai 1734-től metrikus egyszólamú ordináriumokkal, majd később a *Te Deum* kottájával egészítették ki. Az előtábla előzékére jegyzett rövid, kottás zsolozsmaanyagot és a benne feltűnő tabulatúrák *Kyrie*-bejegyzést mindeddig ugyancsak Kájoninak tulajdonították a szoros értelemben vett graduále mellett.

A KGr tartalmi és kodikológiai részleteit a legmélyebben feldolgozó publikáció 1972-ben Forrai Magdolna¹ tollából született (FORRAI 1972). Ő vizsgálta először a kötés eredetét és a kötet történetét, azonosított 4 lejegyző kezet, nagy vonalakban érintette a graduále és az ordináriumok zenei jellemzőit, valamint felhívta a figyelmet a nagybőjti rubrikákban található népénekes utalásokra. A KGr anyagával foglalkozó későbbi szerzők mindegyikének² – és a jelen tanulmány elkészítése során is – Forrai átfogó közleménye szolgált kiindulópontul.

A kézirat eredetileg 16 kvínióból állt, azaz egykori terjedelme $16 \times 10 = 160$ fólió = 320 oldal volt. Az idők során ebből 77 fólió, azaz 154 oldal veszett el.

A rektó oldalak alsó sarkában egy modern ceruzás fóliószámozás fut, a hivatkozásokban ezt használjuk. Előzékül a könyvtestet alkotó bifóliókból egy-egy szolgált, szélső lapjaikat eredetileg kiragasztották a könyvtáblák belső felére. A fentebb említett kottabejegyzés miatt az előtábla előzékén kezdődik a fóliószámozás (f. 1). Ezen felül két további számozást figyelhetünk meg a KGr lapjain. A rektó oldalak felső sarkában kívül egy modern ceruzás oldalszámozás fut ugyancsak az előzékétől (f. 1¹) kezdve. Ennél fontosabb azonban a f. 3^f jobb felső sarkában belül induló tintás oldalszámozás. Bár kissé világosabb árnyalatú a kottánál és a szövegnél, a számok jellegzetes formája alapján és a belső utalások miatt valószínűsíthető, hogy maga Kájoni vezette be a margó és a szisztémák vörös elővonalazása után.³ Kájoni számozása a 123. oldalig (f. 38^f) tart, az 58-95. és a 98-115. oldalak között pedig megszakad a 4-6. ívfüzetek hiányainak megfelelően. A továbbiakban „Kp.”, illetve több oldal esetén „Kpp.” rövidítéssel jelezzük, ha egy hivatkozást Kájoni oldalszámozásával értünk.

A KGr lapjaira összesen hat kéz jegyzett kottát, ezek jórészt különböző korúak, és az alkalmazott notáció is igen változatos. A kézirat zenei paleográfiai jellemzőivel korábban Szendrei Janka foglalkozott, katalógusában közölte az azonosított kottairás-típusokat.⁴ A jelen tanulmányban a Forrai nyomán mindeddig Kájoni kezének tartott szakaszok – az előzék Mária-antifónái, a tabulatúra-bejegyzés és a szoros értelemben vett graduále – zenei paleográfiai sajátosságait vizsgáljuk.

II. Kájoni kezének tartott bejegyzések a graduále anyagán kívül

1. Conceptio BMV vesperásantifónái (ff. 1^f-2^f)

Az előzéken olvasható Mária-antifónák Szeplőtelen Fogantatás ünnepének (dec. 8., Conceptio BMV)

¹ Forrai Magdolna Mária Gregoria SSND (1918-1983) a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek Kongregációjának tagja, zenetanár, a népzene és az egyházi zene elhivatott kutatója.

² A kézirat főbb irodalma: SEPRÓDI 1909, p. 145; SIMONIS 1936, p. 46; NEGREA 1941, p. 20; FORRAI 1972; DOMOKOS 1979, pp. 125-126, nr. 21; SZENDREI 1981, pp. 70-71 (C 112); HOLL 1992, p. 114; MURÁNYI 1997, p. XII, 5; ŠORBAN 2001; PAPP 1994, p. 54, nr. 11; RICHTER 2005a, p. XII-XVI; MEDGYESY-SCHMIKLI 2009; PAPP 2019.

³ Vö. a csíksomlyói ferences kolostorban őrzött *Csíksomlyói cantionale* Kájonitól származó tartalomjegyzékének számaival. A forrásról lásd MUCKENHAUPT 1999, pp. 101-102. Még erősebb érv talán, hogy a KGr f. 8^{v-n}, Circumcisio Domini (jan. 1.) ünnepénél maga Kájoni használja hivatkozásra a szóban forgó számozást: a karácsonyi nagymise introitusát (*Puer natus est nobis*) kijelölő rubrika után írja – oldalszám értelemmel – a „fol. 7.” utalást.

⁴ A katalógusadat paleográfiai vonatkozású része: „magyar notáció, kurzív metzigót, tabulatúra és menzurális írás (Kájoni kézírása); kvadrát notáció és menzurális írás (a pótlásokban)” (SZENDREI 1981, pp. 70-71).

Leonardus de Nogaroli szerezte officiumából (*Sicut lilium*) valók.⁵ Forrai szerint Kájoni jegyezte le őket kurzív kottaírással (vö. FORRAI 1972, p. 91), azonban nagy valószínűséggel valaki más kezétől származnak. Egyrészt a nagy méret alapján (6 kotta- és szövegsor egy oldalon) a bejegyzés előnékesek egy kisebb csoportjának készülhetett, míg Kájoni kottamérete (lásd alább) inkább magánhasználatot sugall. Az ilyesféle funkcióváltás nem valószínű a kézirat egykorú rétegeiben, főként azonos lejegyző esetén. Ráadásul az alkalmazott kései kurzív metzigót notációt nem tudjuk Kájoni kezétől származó más forrásból adatolni.⁶ Ahogy a graduále elemzésénél látni fogjuk, ő vagy a ferences rendben előírt kvadrát notációt használta, vagy a kurzív magyar notációt. A história továbbá a Kájoni korából ismert csíksomlyói antifonálékban nem, vagy másképp szerepel.⁷ Végül a következő pontban említett, ténylegesen Kájonitól származó tabulatúra-részlet szerzetlenül ékelődik a Conceptio-antifónák közé (Melléklet, **1. ábra**), mintegy „megszakítja” a sorozatot. Valójában a tabulatúra kerülhetett előbb a kéziratba, és egy Kájoni követő lejegyző írta azt körül – az előzők üres oldalait igénybe véve – antifónákkal.⁸

2. Kyrie duplex maius (f. 2^r)

Bizonyosan Kájoni jegyezte be a f. 2^r felső részére a *Kyrie duplex maius* megnevezésű ordináriumtétel első sorát Ammerbach-féle új német orgonatabulatúrával (Melléklet, **1. ábra**). Már Forrai rámutatott, hogy a tétel megtalálható Kájoni *Organo-Missale* című gyűjteményében (FORRAI 1972, p. 91). Az 1667-ben Mikházán összeírt orgonáskönyv első misciklusa (*Missa Prima. Duplex Primae Classis*) – és ezáltal maga a gyűjtemény – e tétellel kezdődik.⁹ Vajon mikor és miért került e

⁵ A szóban forgó antifónák a második vesperáshoz tartoznak: *Nihil est candoris, Quae neque serpentis, Hanc quam tu despicias, Decuit virginem ea puritate, Haec est virga, Unica est columba mea.* – Leonardus de Nogaroli IV. Sixtus pápa (1471-1484) klerikusa volt, az ünnepre szerzett zsolozsmáját a pápa 1476-ban tette hivatalossá, majd 1488-ban Bernardinus de Bustis megújította. V. Pius pápa (1566-1572) reformjai nyomán lecserélték a Kisboldogasszonykor (szept. 8., Nativitas BMV) énekelt officiumra, amelyben ekkor a „nativitas” szót mindenütt „conceptio”-ra kellett igazítani (vö. RADÓ 1961, p. 1335).

⁶ Bár Elena-Maria Şorban a notációt kurzív magyarként azonosítja, csak némi bizonytalansággal tartja Kájoni kezének (ŞORBAN 2001, pp. 135-136).

⁷ Az 5. lábjegyzetben említett, V. Pius-féle formát írta elő a velencei Lucantonio Giunta 1596-ban nyomtatott római antifonáléjának egy Csíksomlyón, majd később Mikházán használt példánya (lásd ŞORBAN & KURTA 2010), így az nem jöhet számításba. Kájoni keze ügyében volt egy 16. századi pergamen antifonále is (ma Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, Ltsz. 6109; lásd MUCKENHAUPT 2007, p. 51), ebben ugyan szerepel kottával a *Sicut lilium*-história, ám a szóban forgó antifónák közül a harmadik (*Hanc quam tu despicias*) dallama lényegesen eltér a KGr előzőkén láthatóktól, így e kódex sem lehetett mintapéldány. Kájoni műjegyzékében a lappangó kötetek között feltűnő két antifonálével sem számolhatunk, mert egyrészt szárhegyi provenienciájúak, másfelől rendi szentek (*Antiphonale De Sanctis Ordinis Minorum*) vagy időszaki ünnepek (*Antiphonarium Romanum De Tempore*) dallamait tartalmazzák (vö. PAPP 1994, p. 55). Kájoni kézírásos *Kalendarium*ába is pótlás gyanánt, az „Officia Sanctorum ad libitum” részeként (ff. 86^r-92^v) jegyezte be a korábbi história szövegét (vö. MUCKENHAUPT 1999, pp. 94-95).

⁸ Az eljárás nem egyedi: az említett csíki használatú nyomtatott antifonálékban (ŞORBAN & KURTA 2010) ugyancsak az előzőkre írtak Mária-antifónákat kurzív metzigót notációval. Sárlos Boldogasszony ünnepének (júl. 2., Visitatio BMV) anyagáról a (mikházi?) lejegyző a margón latinul közli, hogy „ezeket az antifónákat máshonnan korrigáltam, vagy a csíki antifonálékban láttam és leírtam” („*Has antiphonas alibi correctius posui, vel in antiphonario Csikiensi vide et describe*”). Az előzők fotóját közli ŞORBAN & KURTA 2010, p. 330. A megfogalmazás inkább mikházi szkriptort valószínűsít. A 7. lábjegyzetben említett antifonále-kódex nem tartalmazza a vizitációs anyagot, így a bejegyző vagy tévedett, vagy azon felül egy ma ismeretlen „csíki antifonále” is rendelkezésére állt egykor.

⁹ A szóban forgó dallam a középkorban nagyon kedvelt *Kyrie fons bonitatis* metrizált, basszussal kiegészített feldolgozása. Két változatban is megtalálható az orgonáskönyvben, lásd KÁJONI: *Organo-Missale*. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, Ltsz. 6202, ff. 1^v, 183^v. Az első lejegyzés (f. 1^v) transzpozíciója azonos a KGr elején olvashatóval: Kájoni *E*-re írta, előjegyzés nélkül. A második lejegyzés (f. 183^v) zenei anyaga ehhez képest kissé variált, valamint *D*-re került, előjegyzéssel és alterációval. A forrásról lásd MUCKENHAUPT 1999, pp. 197-198; kritikai jegyzetekkel kiegészített modern átírását lásd RICHTER 2005a, pp. 3-4, 532. Kájoni a *D*-re írt változatot legalább még két esetben lejegyezte basszus nélkül: *Csíksobotfalvi kézirat*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest,

Kyrie részlete a KGr elejére? Kájoni talán a még beíratlan könyvből egy, az *Organo-Missalé*hoz hasonló orgonáskönyvet szeretett volna készíteni a csíksomlyói templom számára? Vagy talán Mikházán ebben a kötetben kezdte el eredetileg az *Organo-Missale* összeállítását, de meggondolta magát, és végül egy praktikusabb, fekvő formátumú kéziratban örökítette meg az összegyűjtött anyagot? Bármilyen legyen a válasz, a tabulatúrás kotta valószínűleg a KGr legrégebbi bejegyzése, és nem áll szoros összefüggésben azzal a zenei anyaggal, amelynek később a kötet helyet adott.

III. A graduále mint zenei kézirat

A KGr zenetörténeti szempontból legértékesebb része a graduále (ff. 3^r-38^v, Kpp. 1-123). A f. 7^v (Kp. 10) alján Kájoni szignálta művét: „*Fr. Ioannes Kájoni scribebat / Guard[ianu]s Convent[us] Csikiens[is]. 1681.*” (Melléklet, **2. ábra**) Eszerint csíksomlyói gvárdiánként, ottani szolgálatának első évében fogott az íráshoz.

1. Miért másolt Kájoni János graduálét?

A ferencesek a 17-18. században – a rend központi szabályozásával összhangban – kiemelten fontosnak tartották, hogy a gregorián énekben minden növendék, a laikusok és a klerikusok (azaz papnövendékek) egyaránt jártasságot szerezzenek.¹⁰ Az ifjabb szerzetesek oktatása a *magister chori* feladata volt. Egy 1655-ben kelt pozsonyi statútum az ideiglenes fogadalmasok számára például előírta, hogy időszaktól függően fél vagy háromnegyed órát gyakorolják a gregorián éneket az ebéd utáni hálaadást követően a kóruson (vö. KAČIČ 1991, p. 7 [6]). A figurális zene alkalmazását és az orgona használatát ugyanakkor az érvényes előírások szigorú korlátok között tartották, a Mariana Provincia rendeletei között még 1746-ból is találunk hasonló tartalmút (lásd RICHTER 2005b, p. 849).

Kájoni másolói tevékenységét hasonló elvek indokolhatták. A csíksomlyói konvent újonnan kinevezett előjárójaként és komolyabb zenei műveltséget szerzett papjaként bizonyosan fontosnak tartotta rendi közössége liturgikus kultúrájának gyarapítását. Nem kizárt, hogy épp zenepedagógiai munkássága során vette hasznát a KGr szóban forgó szakaszának, amely a mise gregorián énekeinek válogatott gyűjteménye. Méretei alapján (8 kotta- és szövegsor egy oldalon) inkább magánhasználatra szánhatta. Mivel a konvent Kájoni idejében rendelkezett megfelelő, nagyméretű graduálékkal, újabb kóruskönyv másolására nem lehetett igazán szükség. A nehezen mozdítható karkönyvek mellett azonban Kájoni jogos igénye lehetett egy „kézi” példány a legfontosabb misék anyagával.

Sajnos a graduále címlapja nem maradt fenn: amennyiben egyáltalán volt ilyen oldal, az előzők utáni első valódi ívfűzet elején állhatott, a jelenlegi f. 2 és f. 3 között, ahonnan pengével kivágták. Kájoni egykori címadása talán nem felelt meg a részéről befejezetlenül hagyott, mások által pedig új tartalommal bővített kéziratnak?

2. A hangjelzés

Az említett szignált oldal (f. 7^v, Kp. 10) egyértelművé teszi, hogy az a szépen formált, kurzív magyar notáció, amellyel kéziratunk graduále része kezdődik, Kájoni kezétől származik. Értékét nagyban növeli, hogy Kájoni gregorián kottairása ma már csak néhány írásműben tanulmányozható (**1. táblázat**), és közöttük a KGr a legnagyobb terjedelmű.

A KGr neumái a notátor gyakorlott tollkezeléséről tanúskodnak, azaz Kájoni a magyar notáció sajátos rendszerét sok évvel a kézirat elkészítése előtt elsajátíthatta. Noha a ferenceseket a Haymo de

Ms. mus. 1211, ff. 347^v, 350^v (vö. RICHTER 2005a, p. 532). A *Kyrie fons bonitatis* 17. századi metrikus ferences példairól lásd még RICHTER 2007, p. 171 (I/103).

¹⁰ A témáról tömör összefoglalót ad, és idézi a legfontosabb külföldi szakirodalmat RICHTER 2005b, p. 849.

Faversham generálisához köthető, 1243-1244 között végbevitt liturgikus reform kötelezte a kvadrát notáció alkalmazására hivatalos énekeskönyvekben, a saját célra szánt gyűjteményeket vagy lapszéli jegyzeteiket gyakran a gyerekkorban megtanult és begyakorolt helyi (kurzív) notációval készítették.¹¹ Vélhetően a célszerűség vezette az utóbbi megoldáshoz folyamodó testvéreket, ugyanis a kvadrát neumák rajzolásához sokkal több tollemelés szükségeltetett, mint a kurzív hazai notációk bármelyikéhez, azaz írásuk lényegesen tovább tartott. Kájoni részint ezen ok miatt, valamint a graduále tervezett használati köre alapján döntött a magyar notáció mellett. A kottairás tehát összhangban van a kötet előző alfejezetben megállapított funkciójával.

Sajnos közvetlenül szinte semmit nem tudunk arról, hogy Kájoni milyen helyszíneken és kiktől szerezte zenei műveltségét, ám azt igen nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a kéziratunkban megőrzött kottairást még a rendbelépése előtt sajátította el, talán egy plébániai iskolában tanulta a kántortól. Tudását megőrizte, és a gyorsan írható, jól olvasható, esztétikus notációt magáncélra változatlanul használta szerzetesként is.

Érdeemes a fentiek fényében egy kitérőt tenni, és megvizsgálni a Kájonitól fennmaradt összes gregorián hangjelzést! A legkorábbi az 1669-ben *Sacri Conventus* címmel Mikházán összeállított gyűjteményében található.¹² Bár e kötetbe többségében motették, orgonakiséretes énekelte egyházi művek kerültek új német tabulatúrával, a 17-18. főlíókon kvadrát notációval megjelenik a zsolozsmahórákat záró *Benedicamus Domino* akklamáció (egyszólamú) dallamainak gyűjteménye. A liturgikus idő, az ünnepek rangja, illetve az ünnepektől rendi szentek szerint ugyanis más-más dallam tartozott az említett liturgikus szöveghez. Minthogy a kötetet Kájoni a csíksomlyói ferences orgonistáknak ajánlotta, tehát nem kizárólag saját használatára szánta, a kvadrát notáció alkalmazása természetesnek tekinthető.

A csíksomlyói rendházban őrzött kézírásos *Kalendarium*, amelyet Kájoni a breviáriumhoz kiegészítésképpen állított össze 1671-ben Szárhegyen,¹³ az előbbihez hasonló, de bővebb kottás anyagot tartalmaz. A misében használatos *Gloria*- és *Credo*-intonációkhoz, valamint két akklamáció (*Benedicamus Domino*, *Ite missa est*) dallamgyűjteményéhez Kájoni magyar (esztergomi) notációt használt (ff. 82^v-85^v). E választás is érthető, hiszen a kolligátumot kifejezetten magának készítette („*in usum R. Patris Joannis Kajoni*”, f. 14^v). Hét évvel később, 1678-ban, majd 1683-ban *Calendarium* címmel kinyomtatta a kiegészítő könyvecskét a csíksomlyói nyomdában. Sajnálatos módon csak a 1683-as nyomat tartalmát ismerjük, annak – az említett kéziratokéhoz képest tovább bővített – kottamellékletét Kájoni újra kvadrát notációval készítette el (nyomdásza, Kassai András közreműködésével).¹⁴ A „hivatalos”, számos példányban sokszorosított könyvnek egyrészt igazodnia

¹¹ Ferencesektől származó magyar notációs bejegyzéseket tartalmaz pl. SZENDREI 1981, M61.

¹² Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, Ltsz. 6200, ff. 17-18. A *Sacri Conventus* átfogó leírását lásd MUCKENHAUPT 1999, pp. 199-200. Bevezető tanulmánnyal kiegészített színes faksimile kiadása: PAPP 2015.

¹³ A könyv teljes címe: *Kalendarium festorum sanctorum Ordinis Minorum. Officia sanctorum ad libitum*. Eszerint a szoros értelemben vett rendi kalendárium mellett választható szenthistóriákat is tartalmaz (vö. 7. lábjegyzet). Kájoni felhasználta hozzá Szántai Ferenc egykori könyvének lapjait (f. 64^v), kiegészítette kézzel írt részekkel, köztük a kottás anyaggal, majd egybekötötte (f. 14^v). Egy év múlva, 1672-ben a könyvet Pálfalvai Ferencnek adta (f. 113^v). A kézirat leírását lásd MUCKENHAUPT 1999, pp. 94-95. Pálfalvai Ferencről lásd még MUCKENHAUPT 2009, p. 22.

¹⁴ E nyomtatvány a legkorábbi ismert kottás emlék a csíksomlyói nyomdából. Kézbe vehető példánya ennek sincs, egy lappangó kötet xeroxmásolata ad hírt róla: OSzK, Budapest, RMK II. 1517/a. A másolaton tollal jelzett adatok, amelyek többek között az őrző könyvtárra vonatkoznak, valótlannak bizonyultak. A könyvtári bélyegző alapján a másolatot 1998-ban készítették. A kötet címe: *Calendarium. In quo dies sanctorum Breviarii Romani, Ordinis Minorum, Regni Hungariae, ac ad Libitum, suis locis inserti continentur...* A nyomtatvány Kájoni neve alatt jelent meg („*Fr. Joannes Kajoni*”). Lásd erről még BÁNFI 2011. A mű tematikája lényegében azonos az előző lábjegyzetben említett kézírásos *Kalendarium*éval. Kvadrát kottás anyagában szerepelnek *Gloria*- és *Credo*-intonációk, *Ite missa est*- és *Benedicamus*-dallamok, a karácsonyi és húsvéti invitatórium a 94. zsoltárral (*Venite exsultemus Domino*), egy rövid tonárius a 109. zsoltár (*Dixit Dominus Domino meo*) szövegével, valamint egy

kellett az általános rendi szabályozáshoz, másfelől a notáció megválasztáshoz minden bizonnyal hozzájárult, hogy a korabeli nyomdatechnikával könnyebb volt kvadrát kottaképet megvalósítani. (A *Cantionale Catholicum* második kiadását 1719-ben ugyanazon kottaformákkal szedték a csiki ferences nyomdában, mint amelyeket Kájoni a *Calendarium*hoz használt.)

Kájoni magyar notációs bejegyzését őrzi a 15-16. század fordulójáról vagy a 16. század elejéről származó *Csíkсомlyói cantionale*¹⁵ is. A KGr másolása előtt egy évvel, 1680-ban Szárhegyen vette kezébe a kéziratot. Az akkor már viseltes könyv lapszámozását kiigazította, az ünnepeknek megfelelő műfaj szerinti mutatót készített hozzá (*Index ad librum*), valamint újra kottázta és pótolta a 88-89. lapokat, amelyek akkor már menthetetlenek voltak.¹⁶ A kötet végén egy akrosztikont és kronosztikont tartalmazó versikében örökítette meg nevét („Frater Ioannes Caioni”) és munkája befejezésének dátumát (1680. augusztus 14.).¹⁷ Az általa pótolta szekvenciadallamok kottaképe lényegében azonos a *Kalendarium* és a KGr lapjain láthatóval, és elválík a kézirat korábbi notátorától.¹⁸

A kitekintés után térjünk vissza a KGr graduále részében tanulmányozható kottairás elemzésére! Kájoni kurzív magyar notációja tükrözi a középkori esztergomi notáció minden fontosabb sajátosságát (kötött *scandicus*, kétfajta *climacus*, jellegzetes összetételek),¹⁹ ugyanakkor azonosítható benne rendhagyó megoldás is.

Jellegzetes és következetes, hogy a magyar notáció kettős *punctummal* induló *climacus*ának „fejét” Kájoni egyetlen, fekvő S-alakú neumává olvasztja (**1. táblázat**). Szokatlan ugyanakkor, hogy a *clivis*nek Kájoninál két normálformája van. Használja a magyar notációban általánosan elterjedt derékszögű alakot, ám a szekundot lépőnek egy sajátos típusa is megjelenik: a kettős *punctummal* induló *climacus*ból származtatja, annak függőleges pontsorából csak egy elemet hagyva meg. A kétféle alak csak szekundlépésnél jelentkezik, nagyobb hangköz esetén kizárólag a derékszögű forma szerepel. A kézírásos *Kalendarium*, a *Csíkсомlyói cantionale* és a KGr bizonyíthatóan Kájonitól származó bejegyzéseinek zenei paleográfiai jellemzői teljesen azonosak a *clivis* használatára nézve (**1. táblázat**), ráadásul e gyakorlatot egyelőre nem adatolja más egykorú vagy korábbi emlék. Mielőtt azonban Kájoninak tulajdonítanánk ezen „újítást”, meg kell jegyeznünk, hogy erdélyi középkori kottás töredékeken Gilányi Gabriella kimutatta a *climacus resupinus* egy sajátos írásmódját, amelyben a neumát alkotó két tag – a szekundot lépő, kettős *punctummal* induló *clivis* és a *pes* – jellegzetesen elcsúszik

tömör zeneelméleti összefoglaló táblázat (*Scala Musicalis*) a kottaolvasást és az antifónák tónusaiban való eligazodást segítő. A példányt, amelyről a xeroxmásolat készült, egybekötötték egy 1685-ben nyomtatott breviárium-kiegészítéssel: *Nova quaedam officia, cum propriis sanctorum Regni Hungariae et SS. Ordinis S. P. N. Francisci...* (Az utóbbi nyomtatvány egy másik példányát lásd MUCKENHAUPT 2009, nr. 92, p. 115) A kolligátum egykor Czipszer József tulajdonában volt. A *Calendarium* régebbi, 1678-as kiadásáról (RMK II. 1419) másolatot sem ismerünk. Fennmaradt kötet híján nem állíthatjuk – ám ki sem zárhatjuk –, hogy az 1683-as kiadáséhoz hasonló kottát tartalmazott.

¹⁵ A kézirat a csíkсомlyói ferences kolostorban található leírását lásd MUCKENHAUPT 1999, pp. 101-102. A kötet a Kájoni-műjegyzékekben *Cantus Catholici* vel *Cantionale cum cottis scriptum* néven feltűnő, sokáig azonosítatlan, elveszettnek hitt graduálével egyezik meg (vö. DANKÓ 1893, pp. 90-91 [nr. 19]). Ma már nem tartható önálló Kájoni műnek. Liturgikus és zenei elemzését lásd KOVÁCS 2012; könyvműfajának tágabb kontextusát lásd PAPP 2019.

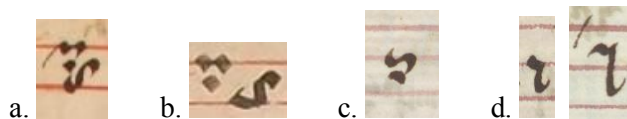
¹⁶ A f. 88^r közepén kezdődik az évközi vasárnapok szekvenciája (*Omnes una celebremus*), ami miatt a lap erős igénybevételnek lehetett kitéve, Kájoni korára akár el is tépődhetett.

¹⁷ A név és az évszám kiolvasásához a vers kapitálissal írt betűit kell gondosan figyelembe venni: „*Filomæna pRæviA, TEmpoRis amœni, / Iam sOnAbat soleNNES cantus, inquit. / ChArIssima sOCia, simus deo pleNI. [= Frater Ioannes Caioni] / DVM refeCtVs LIber fIt, sIt paX VnI senI. [=1680] / 14. Aug.*”

¹⁸ A kulcs írásmódját Kájoni átvette az eredeti lejegyzőtől, ugyanakkor használja a sajátos szekundlépésű *clivist* (lásd lentebb), amelyet bizonyosan nem láthatott a megrongálódott mintaoldalakon, hiszen a kézirat régi rétegében másutt sem szerepel.

¹⁹ Az esztergomi (magyar) notáció jellegzetességeiről, fejlődéstörténetéről lásd SZENDREI 1983.

egymástól, már-már két önálló neumára válik szét (**3. ábra, b. példa**).²⁰ Meglehet, hogy később e szétválás ténylegesen megtörtént, azaz a hajdani összetett neuma elemeit elkezdtek önállóan értelmezni, és Kájoni már önálló *clivis* formaként tanulta a csonka *climacust*. A felvetést igazolná, ha a Kájonit megelőző erdélyi kottás emlékek, kódextörödékek szisztematikus paleográfiai vizsgálata kimutatná a *climacus resupinus* elemeinek szétválását a helyi íráshagyományban, azaz felbukkanna olyan kottás emlék, amely Kájoni notációja és a bemutatott példa között „hiányzó láncszemként” áll.

3. ábra. *a.* Egy „szabályos” esztergomi *climacus resupinus* (*Missale notatum Strigoniense*, 1341 előtt, Státny archív, Pozsony/Bratislava, EC Lad 3); *b.* A *climacus resupinus* elcsúsztatott elemekkel (Antifonále töredéke, 15. sz., Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe, 1. számú töredék); *c.* Kájoni sajátos szekundlépésű *clivise* (KGr); *d.* Kájoni derékszögű *clivisei* (KGr).

Kájoni két *clivis* formája között funkcionális különbséget nem sikerült kimutatni, tehát lényegében azonos szerepű és jelentésű a két alak. Nem tulajdoníthatunk tehát a sajátos, *climacusból* származtatott formának interpretációra utaló jelentést (agogikus nyújtást, hangsúlyt), hasonlóan a „magyar” *climacus* pálosoknál szokásos normálformájához, amely a zenei hangsúlyoktól függetlenül kettős *punctummal* indul összetételben és önállóan egyaránt (vö. SZENDREI 1983, pp. 60-61). Kájoni notálási gyakorlatáról mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a szekundot lépő *clivisei* között lényegesen gyakrabban szerepel az említett sajátos forma, mint a magyar notációban amúgy jellemző derékszögű.

Forrai szerint az „55. oldalon [f. 30^r] megszűnik Kájoni kezeírása” (FORRAI 1972, p. 92). Minthogy a f. 30^r után az ordinárium-gyűjtemény kezdetéig (f. 39^f) beíratlan oldalak, illetve lakúna következik a kéziratban, Forrai a KGr teljes graduále anyagát egyértelműen Kájoni munkájának tulajdonította. A későbbi irodalomban és a könyvtári katalógusban egységesen e vélemény olvasható. Valójában azonban a húsvéti vigília ünnepi *Kyrie*-bejegyzése után (f. 20^v, Kp. 36) jól érzékelhetően megváltozik a kotta- és betűkép, amely egy újabb bejegyző személyt sejtet (Melléklet, **3. ábra**). Először is a f. 21^r-től megszűnnek Kájoni téglavörös iniciáléi, helyettük fekete színű gyenge pótlások láthatók. A kottakép – bár azonos notációt használ a másodnotátor – bizonytalanabb, esetlegesebb. Az *F*-kulcs rajzolata jelentősen eltér a korábbi oldalakétól: a bevezető vonal nagy ívben a kulcs alá kanyarodik, valamint az előbb még a kulcs részeként írt *b*-előjegyzés külön mozdulattal kerül az *F* alá, alakja az arab hármas számjegyhez hasonlít. (A szóban forgó *b*-jel egyébként sem Kájoninál, sem a másik notátornál nem követi a vonalrendszert, sztereotip módon mintegy az *F*-kulccsal jár.) Végül a szöveg megjelenése a váltás után a graduále elejéhez képest rendezetlenebb, és eltér az alkalmazott latin helyesírás. Az újabb szkriptor esetlenül archaizál (kerek *d* betű, *-us* végződés rövidítése), valamint a dallamok szövegében *æ* ligatúrát használ, amelyet Kájoni ott következetesen mellőz (legfeljebb *e caudatát* ír). Mindezek alapján egyértelmű, hogy a f. 21^r-től kezdve nem Kájoni kezével találkozunk. Mivel a notáció típusa azonos, és a lejegyző tisztában volt a kötet összeállításának elveivel, sőt vélhetően ismerte a mintapéldány(oka)t is, feltehetjük, hogy a graduále második felében egy tanítvány folytatta mestere munkáját.²¹ A másolás mindezek ellenére nem készült el.

²⁰ A jelenségről részletesen lásd Gilányi Gabriella előkészületben lévő monográfiájának vonatkozó fejezetét (GILÁNYI 2019, 22. ábra és kísérszövege). A szerzőnek köszönöm, hogy felhívta figyelmemet a jelenségre, és rendelkezésemre bocsátotta a fenti **3. ábra b.** jelű, sepsiszentgyörgyi példáját.

²¹ Kájoni beszámol az 1664-ben felállított új csíksomlyói orgona feliratában, hogy mikházi gvardiánsága (házfőnöksége) idején Ferenczi Miklós és Alfalvi István klerikus testvéreket orgonálni tanította. Vélhetően a gregorián éneklésben való jártasság átadására is ugyanúgy figyelmet fordított. Az orgonafelirat őrzési helye: Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, Ltsz. 6249; leírását lásd MUCKENHAUPT 1999, p. 193-194.

1. táblázat. *A Kalendarium (1671), a Csíksomlyói cantionale (1680) és a KGr (1681) neumái.*

	<i>Kalendarium</i> (1671) ff. 82 ^v -85 ^v (Kájoni)	<i>Cantionale</i> (1680) ff. 88 ^r -89 ^v (Kájoni)	KGr (1681) ff. 3 ^r -20 ^v , Kpp. 1-36 (Kájoni)	KGr (1681 után?) ff. 21 ^r -30 ^r , Kpp. 37-55 (Kájoni tanítványa?)
<i>punctum</i>				
<i>pes</i>				
<i>clivis</i>				
<i>scandicus</i>				
<i>climacus</i>				
<i>torculus</i>				
<i>porrectus</i>				
likveszcencia	?	?		
custos	—			
kulesok (F, C, G)				

Zenei kéziratának paleográfiai vizsgálata nyomán úgy tűnik, hogy Kájoni alapvetően kétféle gregorián hangjelzést írt készség szinten. Kurzív írásban magyar (esztergomi) notációt használt, ezt magáncélú kézirataiban vagy jegyzeteiben alkalmazta, míg „hivatalos”, más testvéreknek (is) szánt munkáiban kvadrát notációt írt. Egyik hiteles Kájoni-forrásban sem találtunk kurzív metzigót notációt, így paleográfiai alapon is megkérdőjelezhető, hogy a KGr előzékén látható Mária-antifónák (ff. 1^r-2^r) Kájonitól származnak. Keze nyomát a tabulatúras *Kyrie*-bejegyzés (f. 2^r) mellett a graduále rész első fele őrzi (ff. 3^r-20^v, Kp. 1-36), valamint a vörössel rajzolt kottaszisztémák, margók és az oldalszámolás (ff. 3^r-38^v, Kp. 1-123). Margói feltűnnek még a 18. századi ordináriumoknál is (ff. 39^r-71^v), azaz csak a *Te Deum* lejegyzőjének kellett Kájoni után margót vonalazni a kötetben (ff. 72^r-84^r).

IV. Összegzés, következtetések

A KGr különleges zenetörténeti emlék, az 1802-ben lebontott régi csíksomlyói kegytemplom 17-18. századi egyházzenei gyakorlatának páratlan tanúja. Másfelől zenei kézirat minőségében is egyedi, hiszen nem maradt fenn más olyan graduále a középkori vagy kora újkori Magyarországról, amelyben a ferences dallamhagyományt egységesen magyar notációval örökítették meg.²² Nem tudjuk azt sem, hogy a Kájoni művét folytató tanítványon (?) kívül bárki belevágott volna hasonló munkába. Ha igen, a testvérnek Kájoni elszántságával kellett rendelkeznie, elég csak arra gondolni, hogy a notációk közti különbség miatt a másolás egyben átírás volt, amely biztos zenei műveltséget és a szokásosnál nagyobb figyelmet igényelt.

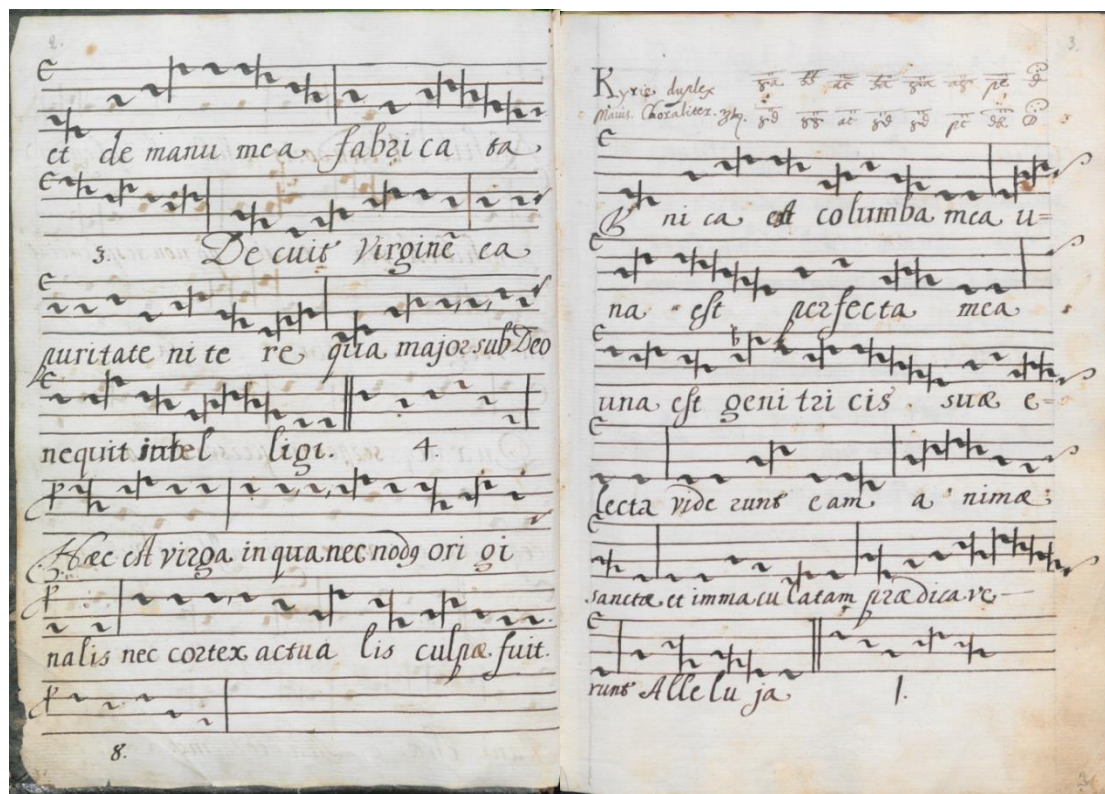
Kájoninak a tanulmányban bemutatott gregorián hangjegyírása a középkori esztergomi eredetű magyar notáció egy mindeddig nem vizsgált altípusát jelöli ki. Más kéztől egyelőre nem adatolt sem a magyar notáció kései, sem korábbi periódusából. E tény egyrészt használható a még esetleg lappangó, gregorián éneket tartalmazó Kájoni-kéziratok azonosításához, másrészt további kérdéseket vet fel, amelyeket a középkori és kora újkori Erdély kurzív kottás emlékeinek feltárásával, paleográfiai kutatásával lehetne tisztázni.

A KGr történetében számos bizonytalan tényező akad. A másolást folytató testvér talán ajándékba kapta mesterétől a félkész kéziratot, bár ennek ellentmondani látszik, hogy magában a graduáléban nincs erre vonatkozó bejegyzés. Amikor Kájoni kézírásos *Kalendarium*-át 1672. március 25-én Pálfálvai Ferenc testvérnek adományozta, annak körülményeit megörökítette könyvében (f. 113^v). Másrészt a KGr rendeltetése, liturgikus funkciója gyakran változott. Míg Kájoni magánhasználatú könyvnek szánta (előbb talán orgonáskönyvnek, később aztán graduálénak), a Mária-antifónáktól kezdve minden további bejegyző egy énekesi csoportot képzelt a kézirat mellé. Kájoni miseanyaggal kezdte el a másolást (*Kyrie*, graduále), később zsolozsmában énekelt antifónák következtek. A 18. században különféle ordináriumokkal bővítették a gyűjteményt, legutoljára pedig a főként zsolozsmában énekelt *Te Deum* kapott helyet benne. E változatos tematika miatt a kézirat egésze nem sorolható be egyetlen „klasszikus” liturgikus könyvműfajba sem. A graduále megnevezést legfeljebb az indokolja, hogy a legnagyobb terjedelmű, Kájoni másolta szakasz valóban e körbe tartozik.

A magyar zenetörténet-írás és a ferences rend számára egyaránt különös ajándék, hogy a kézirat nem semmisült meg a világháborúk viszontagságai közepette, hanem közgyűjteménybe került. Öt másik testvér kottás bejegyzése mellett máig őrzi egykori neves tulajdonosa, Kájoni János hangjegyeit, a „pater custodiae” zenei műveltségének kivételes nyomait.

²² A *Csíksomlyói cantionale*, amelynek dallamai a diaton dialektusú római-ferences dallamok helyett a magyarországi egyházmegyék pentaton változataihoz igazodnak, csak ferences használatban volt, nem rendi környezetben született (vö. Kovács 2012, p. 547-549).

V. Melléklet – Ábrák

1. ábra. A Conceptio BMV antifónáinak részlete és a beékelődő tabulatúrás Kyrie-bejegyzés (ff. 1^v-2^r).

Handwritten musical score on two pages. The left page (ff. 7^v) contains the beginning of the antiphony: "admirabile ē nom̄ tuū in uniuersa terrā. Gloria. Præfatio. Et stiterunt sanguine sanctorū uelut aq̄s in circuitu ierusalem, Et nō erat q̄ se peliret. Vindica domine sanguine sanctorū tuorum, qui effusus est sup̄ terram. Si festum hoc incidat in diem Dominicum, dicitur Alleluia. Laudate p̄ne ri domnū lauda te nomen domini. Alleluia." The right page (ff. 8^r) contains the beginning of the Kyrie: "S. Thome Euiscepi. Gaudiam̄ oēs in domino at̄ felici celebres, sub honore beati thome martiris de cuius passione gaudet angelus, et collaudat filium dei. Exultate iusti in domino, rectos decet collaudatio. Gloria. All. Ego sum pastor bonus. Domine infirmitatibus. Dum mediu liberatus teneret omnia, et nos in luo ciuili, mediu iter habet, om̄nis sermo tuus domine. De celis a regalib' sedibus uenit. pl. Dominus requirit deos, iustus ē inquit ē deus fortitudis et generis se. All. Dominus requirit deos." The notation is in square neumes on a four-line red staff.

2. ábra. Karácsony nyolcadának énekanyaga Kájoni szignójával (ff. 7^v-8^r, Kpp. 10-11).

3. ábra. Kájoni és a tanítvány (?) keze „találkozik” a húsvéti vigília anyagában (ff. 20^v-21^r, Kpp. 36-37).

VI. Irodalom – References

- BÁNFI, SZ. (2011): A szerény nyomdai készlettel rendelkező csíksomlyói Ferences-tipográfia találékonyágáról a 17-18. században. *Magyar Grafika*, **55**(2): 73-76.
- DANKÓ, J. (1893): *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Franklin, Budapest.
- DOMOKOS, P. P. (1979): „... édes Hazámnak akartam szolgálni...”. Szent István Társulat, Budapest.
- FORRAI, M. (1972): Egy ismeretlen Kájoni-kézirat. *Magyar Könyvszemle*, **88**(2): 91-93.
- GILÁNYI, G. (2019, előkészületben): *A Nemetújvári Antifonále töredékei. Mozaikok a középkori Erdély gregorián hagyományából*. Resonemus Pariter 1., BTK Zenetudományi Intézet, Budapest.
- HOLL, B. (1992): *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek). Jegyzetek*. Régi Magyar Költők Tára 15/B, Akadémiai Kiadó & Argumentum, Budapest.
- KAČIĆ, L. (1991): Missa franciscana der Marianischen Provinz im 17. und 18. Jahrhundert. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, **33**(1994/4): 5-107. doi:10.2307/902438
- KOVÁCS, A. (2012): A Csíksomlyói Cationale. In: MEDGYESY, S. N.; ÖTVÖS, I. & ÓZE, S. (szerk.): *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák 8/1., Írott Szó Alapítvány & Magyar Napló, Budapest.
- MEDGYESY-SCHMIKLI, N. (2009): *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttéré*. Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria (Magyar Ferences Források) 5., PPKE BTK Művelődéstörténeti Műhely, Monográfiák 1., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar & Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Piliscsaba & Budapest.

- MUCKENHAUPT, E. (1999): *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980-1985*. Balassi & Polis, Budapest & Kolozsvár.
- MUCKENHAUPT, E. (szerk.) (2007): *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely. A csíksomlyói ferences nyomdászok és könyvkötők emlékére. Kiállítási katalógus*. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda.
- MUCKENHAUPT, E. (2009): *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. I. 1498-1710. Katalógus*. A Csíki székely Múzeum Gyűjteményei 1., Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda.
- MURÁNYI, R. Á. (1997): *Thematisches Verzeichnis der Kompositionen in den Franziskaner Handschriften in Ungarn*. Püski, Budapest.
- NEGREA, M. (1941): *Un compozitor român ardelean din secolul al XVII-lea: Ioan Căioni (1629-1687)*. Melos – Culegere De Studii Muzicale 2., Editura Scrisul Românesc, Craiova.
- PAPP, Á. (1994): *A Kájoni-kódex (1634-1671)*. Diplomadolgozat, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, Zenetudományi Tanszak, Budapest.
- PAPP, Á. (szerk.) (2015): *Kájoni János: Sacri Concentus Diversorum Authorum, praesertim Ludovici Viadanae... (Mikháza, 1669)*. Dévai Szent Ferenc Kiadó, Déva.
- PAPP, Á. (2019, előkészületben): *Cantionalia – von retrospektivem Inhalt gekennzeichnete liturgische Bücher aus dem spätmittelalterlichen Ungarn*. In: *Notated Sources from Medieval Europe / Medieval Hungary: Transregional Research and Online Database Building*. Bratislava.
- RADÓ, P. (1961): *Enchiridion liturgicum complectens theologiae sacramentalis et dogmata et leges iuxta novum codicem rubricarum*. vols. 1-2., Herder, Roma.
- RICHTER, P. (közread.) (2005a): *Organo Missale Fratris Patris Joannis Kaioni Ordinis Minorum Organistae et Organifabri Guardiani Conventus Mikhaziensis Anno 1667*. Csíksomlyói Ferences Kolostor Kincsei 3., Státus, Csíkszereda.
- RICHTER, P. (2005b): A ferencesek zenéje a XVII–XVIII. században. In: ÖZE, S. & MEDGYESY-SCHMIKLI, N. (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Művelődéstörténeti Műhely, Rendentörténeti Konferenciák 1., Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK & METEM, Piliscsaba & Budapest, pp. 847-856.
- RICHTER, P. (2007): *Der Melodiebestand des Franziskanerordens im Karpatenbecken im 17. Jh. A ferences rend dallamkészlete a 17. században a Kárpát-medencében*. Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria (Magyar Ferences Források) 4., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Budapest.
- SEPRÓDI, J. (1909): A Kájoni-codex irodalom- s zenetörténeti adalékai. Első közlemény. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 19(2): 129-146.
- SIMONIS, G. (1936): Din începuturile muzicii românești: Ioan Căianu (1629-1687). *Arhivele Olteniei*, 15: 40-58.
- ȘORBAN, E. M. (2001): *Muzica gregoriană în Transilvania Medievală*. Doktori disszertáció. Academia de Muzică „Gh. Dima”, Cluj-Napoca.
- ȘORBAN, E. M. & KURTA, J. T. (2010): Egy egykor csíki ferences használatban volt 1596-os velencei *Antiphonarium*. In: KELEMEN, I. (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum évkönyve 2010*. Csíki Székely Múzeum & Pro-Print, Csíkszereda, pp. 323-330.
- SZENDREI, J. (1981): *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1., MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- SZENDREI, J. (1983): *Középkori hangjegyírások Magyarországon. A magyar notáció története. Német neumairások Magyarországon*. Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4., MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.